

Orhan Jašić*, Željko Kaluderović**, Samir Beglerović***

Bioetička edukacija na teološkim fakultetima Univerziteta u Sarajevu

SAŽETAK

U okviru Univerziteta u Sarajevu egzistiraju dva teološka fakulteta, Fakultet islamskih nauka i Katolički bogoslovni fakultet. Obje visokoobrazovne institucije dugo vremena nisu bile u sastavu navedenog sveučilišta, budući da su obitavale isključivo pod okriljem religijskih institucija. Na navedenim fakultetima izučavaju se, pored teoloških, i svjetovni moduli, te je primjetno da se polju bioetike daje posebno mjesto kao jednome od neophodnih suvremenih segmenata odgojno-obrazovnog procesa. Analogno rečenome, u tekstu je načinjena razdioba studijskih programa, tj. istaknuto je gradiranje znanstvenih i stručnih ciklusa u obrazovnome procesu, kako na Fakultetu islamskih nauka, gdje se nastava izvodi na dodiplomskom, diplomskom te doktorskom studiju, tako i na Katoličkom bogoslovnom fakultetu, gdje je ustaljen integrirani studij teologije, pored kojega je već nekoliko godina još zastupljen diplomski studij *Međureligijski studij i izgradnja mira*, koji se provodi u suradnji s Fakultetom islamskih nauka i Pravoslavnim bogoslovskim fakultetom Sv. Vasilija Ostroškog iz Foče. Pravoslavni bogoslovski fakultet je zapravo sastavnica Univerziteta u Istočnome Sarajevu, stoga nije uzet u razmatranje u ovome radu. Autori rada razmatranju bioetičkih problema pristupali su iz pozicije praktičke filozofije, tj. njene grane etike, koristeći pri tome interdisciplinarni i pluriperspektivni pristup. Na osnovi silabusa načinjena je analiza bioetičkih problema primarno iz filozofskog (etičkog) motrišta, analizirani su predmetni udžbenici i literatura. Naravno, vodilo se računa o radovima nastavnika s ovih institucija, koji su pisani iz polja bioetike. Bez obzira na različito religijsko fundiranje bioetičkih problema na ova dva fakulteta, u smislu različitih epistemskih polazišta islama i kršćanstva, u zaključcima rada ukazano je na točke zajedničkog „bioetičkog“ interesa, ali i razilaženja među njima.

Ključne riječi: bioetička edukacija, filozofija, teologija

* Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet, Tuzla, Odsjek za filozofiju i sociologiju, Tuzla, Bosna i Hercegovina.

** Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, Odsjek za filozofiju, Novi Sad, Srbija. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6572-4160>

*** Univerzitet u Sarajevu, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, Katedra za akaid (dogmatiku), tesavvuf i uporedne religije, Sarajevo, Bosna i Hercegovina.

Adresa za korespondenciju: Orhan Jašić, Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet, Tuzla, Odsjek za filozofiju i sociologiju, Dr. Tihomila Markovića 1, 75 000 Tuzla, Bosna i Hercegovina. E-pošta: orhanjasic@yahoo.com

Uvod

Problemi bioetike osobito se razmatraju kroz bioetičku edukaciju, stoga smo u ovome radu tematizirali bioetičke sadržaje koji se izučavaju na teološkim fakultetima Univerziteta u Sarajevu: Katoličkom bogoslovnom fakultetu i Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu. Ovu tematiku smatrali smo značajnom za razmatranje s obzirom na to da se na ovim institucijama školuju budući vjeroučitelji i vjeroučiteljice, kao i religijski službenici (imami, svećenici), koji će nastaviti karijeru najčešće u strukturama Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini ili u Rimokatoličkoj crkvi, te će tom prilikom imati mogućnost utjecati na širu javnost.

Važno je istaknuti da su autori u radu, prilikom razmatranja bioetičkih problema, pristupali strogo iz polja praktičke filozofije, tj. njene grane etike. Upravo su zbog toga koristili interdisciplinarni i pluriperspektivni pristup, da bi što adekvatnije analizirali „bioetičke teme“ koje po svojoj naravi nisu samo religiozne, već i svjetovne. Shodno naslovu, u radu se fokusiralo isključivo na module unutar kojih se izučavaju bioetičke teme. Sukladno tome načinjena je analiza bioetičkih problema primarno iz filozofskog (etičkog) motrišta, a na osnovi silabusa, zatim predmetnih udžbenika i literature. Bez obzira na različito religijsko fundiranje bioetičkih problema, u zaključcima rada ukazano je na točke njihovoga zajedničkog „bioetičkog“ interesa, ali i neka razilaženja.

Bioetika i bioetička edukacija

Sukladno navedenom, za bioetiku možemo kazati da je filozofska disciplina, premda je u istoj mjeri prisvajaju i drugi, naročito teolozi, liječnici, pravnici i sl. Intenzivno se počinje razvijati u drugoj polovini dvadesetog vijeka u okviru etike, odnosno praktičke filozofije, premda svoje prve spomene vezuje za godinu 1926. i njemačkog pastora Fritza Jahra¹. Bioetika se naročito razvija tijekom šezdesetih² i sedamdesetih, a od osamdesetih godina dvadesetog stoljeća naovamo već ozbiljno biva etabliрана u znanstvenome smislu kao disciplina, kako na sveučilištima tako i na različitim

1 O Fritzu Jahru: Rinčić, Iva i Muzur, Amir (2012). *Fritz Jahr i rađanje europske bioetike*, Zagreb: Pergamena.

2 Za šezdesete godine u širem bioetičkome smislu specifična su dva događaja, a to su formiranje Etičkih komiteta zbog ni u kom smislu jednostavne moralne odluke, a to je tko će živjeti. Naime, 1961. otkriven je uređaj za dijalizu, ali je zbog maloga broja strojeva samo nekolicina pacijenata moglo pristupiti „spasonosnome stroju“. Stoga je formiran odbor koji su činili odvjetnik, kućanica, bankar, sindikalist, pastor i dva liječnika savjetnika za medicinska pitanja, te su oni nakon razmatranja odlučivali tko su kandidati za dijalizni stroj. Šegota, Ivan (1998), Etički komiteti i bioetika (pogovor), u: Robert P. Craig i Carl L. Middleton, Laurance J. O'Connell, *Etički komiteti – praktični pristup*, Pergamena, Zagreb, 1998, 159. U ovom razdoblju pojavljuju se bioetički izazovi i po pitanju okoliša, o čemu govori djelo Rachel Carlson *Silent Spring*. U knjizi biva riječi o enormnoj čovjekovoj destrukciji tla uporabom različitih kemijskih preparata rabljenih u poljoprivredne svrhe (više o tome Carlson, Rachel (1962). *Silent Spring*, Houghton Mifflin.)

institutima i drugim institucijama.³ Nesumnjivo velika zasluga za afirmiranje bioetike upravo od sedamdesetih godina pripada i „drugom ocu bioetike“, *Van Rensselaeru Potteru*,⁴ prema komu je bioetika most između prirodnih nauka i humanističkih znanosti.⁵

Prethodno spomenuti autori, kao i historijski događaji, poput pojave uređaja za dijalizu i *Tihog proljeća* u jednu ruku, doveli su do (ne)moralnog sagledavanja produkata suvremene nauke, naročito u polju zdravstva i medicine, ali i ekologije. Sukladno tome otvorene su brojne bioetičke teme koje predstavljaju čovjekov odnos prema zdravlju, a sveprožimaju se od začeca pa do umiranja, poput *biobankinga*, izvantjelesne oplodnje, transfuzije krvi, uopće različitih oblika eksperimentiranja, kloniranja itd. Kao što je prethodno kazano, u skupinu bioetičkih problema uvrštava se i protekcionistički odnos *homo sapiens* prema okolišu, tj. prema biljnom i životinjskom svijetu.

Analogno kazanome, a uvjetovano i različitim epistemološkim polazištima, došlo je i do nastanka diferentnih definicija bioetike. Tako je jedna od prvih definicija bioetike, ona Warrena T. Reicha, reducirana na polje medicine, odnosno moralnog ophođenja prema životu i zdravlju.⁶ Također, teolog Tonči Matulić nešto šire, tj. interdisciplinarno, u odnosu na Reicha, prezentira pojam bioetike, ali je i po njegovu definiranju etički objekt suštinski sveden na područje biomedicinskih znanosti.⁷

S druge strane zagrebački filozof Ante Čović pozicionira bioetiku u znatno širem kontekstu, koji je pluriperspektivne, multiperspektivne, kao i integrativne naravi.⁸ Takovrsnu poziciju brani i njegov učenik Hrvoje Jurić, inače bosanski i hrvatski bioetičar, koji, pored navedenog, snažno ističe i značaj multi i transdisciplinarnosti u bioetičkome kontekstu.⁹ Filozofsko i religijsko polazište zastupao je i Nikola Skledar,

3 Usp. Muzur, Amir i Rinčić, Iva (2015). *Van Rensselaer Potter i njegovo mjesto u povijesti bioetike*, Zagreb: Pergamena, 93-121.

4 O Potteru usp.: Isto, 55-91.

5 Usp. Potter, Van Ransselaer (2007). *Bioetika – most prema budućnosti*, Rijeka: Medicinski fakultet u Rijeci / Katedra društvene znanosti / Hrvatsko društvo za kliničku bioetiku / Hrvatsko bioetičko društvo, Međunarodno udruženje za kliničku bioetiku.

6 Prema Reichu: “Bioetika sustavno proučavanje moralnih dimenzija – uključujući moralno gledanje, odluke, ponašanje i odgovorno držanje – znanosti o životu i skrbi za zdravljem, primjenjujući različite etičke metodologije s interdisciplinarnim okruženjem” (Reich, Warren T. (1995), Introduction u: Warren, T. Reich (ur.), *Encyclopedia of Bioethics*, Vol. 1., New York, 21.)

7 Prema Tončiju Matuliću “bioetika je sustavno interdisciplinarno proučavanje ljudskog ponašanja na polju biomedicinskih znanosti u svjetlu etičkih parametara” (Tonči Matulić (2001). *Bioetika*, Zagreb: Glas koncila, 54.)

8 Prema mišljenju Ante Čovića: “Bioetiku (...) možemo definirati kao pluriperspektivno područje u kojem se u interakciji raznorodnih perspektiva stvaraju uporišta i mjerila za orijentiranje u pitanjima koja se odnose na život ili na uvjete i okolnosti njegova očuvanja”. (Čović, Ante (2004), *Etika i bioetika*, Zagreb: Pergamena, 11.)

9 “Multidisciplinarnost bi značila okupljanje svih ljudskih znanosti i djelatnosti relevantnih za bioetička pitanja, interdisciplinarnost – poticanje dijaloga i iznalaženje modusa za suradnju svih tih disciplina, a *transdisciplinarnost* – nadilaženje međusobnih razlika, odnosno objedinjavanje različitosti u jedinstvenom, bioetičkom pogledu

pri čemu upozorava na postmodernu ugroženost biosa te se fokusira na ljudski i animalni život, kao i okoliš, pred izazovima suvremene tehnike.¹⁰ Za bioetiku još možemo, sukladno Šegotinu poimanju, kazati da je široko međudisciplinarno i višedisciplinarno područje u kojem se prožimaju etička, teološko-moralna, pravna pitanja u problemima liječništva, zdravstva, ekologije, populacijske politike, zaštite okoliša i životinja, znanosti i primjene novih tehnoloških dostignuća.¹¹

Posebno mjesto u bioetičkome diskursu zauzima i bioetička edukacija. Ona, kao takva, posjeduje i svoje stupnjeve, o čemu Nada Gosić s riječkog Sveučilišta zbori sljedeće: „Prva je faza *evokacije*, kada studenti navode asocijacije i poznate informacije o bioetici uz pokušaj nuđenja vlastite definicije. Druga faza je *razumijevanje značenja*, gdje studentima biva predočeno kulturno-povijesno razdoblje koje je prethodilo nastanku bioetike. U fazi *relaksacije* pristupa se analizi i razumijevanju same definicije bioetike.“¹²

Bioetička edukacija neophodna je i za studente teoloških fakulteta u Sarajevu, budući da oni predstavljaju prijenosnike znanja iz bioetike prema učenicima osnovnih i srednjih škola, kao i religioznih ljudi koji posjećuju džamije i crkve. Stoga ćemo se u nastavku rada i fokusirati na taj problem.

Bioetička edukacija na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu

Na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu nastava se izvodi kroz tri obrazovna ciklusa, tj. na dodiplomskom stupnju (prvi ciklus), diplomskom (drugi ciklus) i na doktorskom studiju (treći ciklus). Na dodiplomskome studiju moguće je pohađati nastavu na jednom od tri smjera i to na: teološkom, imamskom te smjeru islamske vjeronauke i religijske pedagogije. Poslije završenog jednog od smjerova na prvome ciklusu svršenice i svršenici mogu se zaposliti kao imami (vjerski službenici), *muallimi* (katehete u džamijskoj pouci) u Islamskoj zajednici i u školama. Za prethodno spomenuta zanimanja kandidati se školuju na imamskom smjeru na komu studij traje šest semestara ili pak na teološkom, čija duljina redovitog školovanja traje osam semestara. S druge strane, za izvođenje nastave islamskog vjeronauka u osnovnim i srednjim školama kandidati se obrazuju na smjeru za islamsku vjeronauku i religijsku

fokusiranom na pitanja koja ne mogu biti proniknuta iz perspektive *jedne* znanosti ili *jednog* područja”. (Jurić, Hrvoje (2010). *Etika odgovornosti Hansa Jonasa*, Zagreb: Pergamena, 240.)

10 Nikola Skledar smatra da je “bioetika moralna refleksija i ponašanje spram svekolikog života (*bios*) u uvjetima ubrzanog tehničkog razvoja, i osobito ekološke krize s time povezane, te biološke i drugih ugroženosti života u (post)modernom svijetu” (Skledar, Nikola (2007). *Filozofija i život*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 41.)

11 Usp. Šegota, Ivan (2001), Bioetika i zahtjevi za beskrvno liječenje u: Ivan Šegota (ur.), *Bioetika i pitanje odbijanja transfuzije krvi*, Rijeka, Medicinski fakultet u Rijeci i Hrvatsko bioetičko društvo, 16.

12 Usp. Gosić, Nada (2011). *Bioetičke perspektive*, Zagreb: Pergamena, 37–55.

pedagogiju na komu se obrazovni proces odvija četiri godine ili osam semestara. Osim toga, kao vjeroučitelji u osnovnim i srednjim školama mogu raditi i svršenci teološkog smjera, s tim da, u slučaju njihovoga angažmana u obrazovnim institucijama, nije normativno riješeno pitanje njihova rada kao imama, hatiba (propovjednika) i *muallima* (kateheta) unutar Islamske zajednice.¹³

Na FIN-u se za sada tijekom dodiplomskog studija ne izvodi nastava iz predmeta pod nazivom *Bioetika*, već se bioetički problemi povremeno proučavaju u okviru drugih predmeta.

Na teološkom smjeru, koji je i najstariji, bioetički temati razmatraju se jedino na petome semestru iz obveznog predmeta *Etika*.¹⁴ Na ovome predmetu tijekom trinaestog nastavnog tjedna izučavaju se suvremeni moralni izazovi i etičke dileme, te biva riječ o biotehnologiji, zatim ekološkoj etici i na kraju bioetici.¹⁵ Moramo konstatirati da je riječ o veoma maloj satnici posvećenoj bioetičkim problemima, tj. ukupno dva školska sata, unutar kojih se prema silabusu razmatraju i drugi etički temati. Međutim, u nastavnom *readeru*, koji u suštini prati nastavne sadržaje, nalaze se tri teksta s bioetičkim naslovima¹⁶, čime se s druge strane znatno proširuju bioetički vidici.

Sadržaje iz bioetike studenti razrađuju i na dva obvezna modula na Studijskom programu za imame, hatibe i *muallime*. Na trećem semestru je obvezni predmet *Ahlak*. U jedanaestom i dvanaestom tjednu razmatraju se temati o „islamskoj ekološkoj etici“, a jedan tjedan sluša se lekcija pod nazivom *Bioetika – pojam, definicija, epohalno značenje, biotehnološki izazov*.¹⁷ S obzirom na preporučenu literaturu, posebno je naznačen tekst ekletantnog bioetičkog senzibiliteta *Traktat o samilosti i sažaljenju spram živih stvorenja* (preveo Nijaz Šukrić) Mustafe ibn Muhammeda Pruščaka, bosanskog autora iz osamnaestog stoljeća,¹⁸ drugi uradci iz polja bioetike nisu navedeni. Pored modula *Ahlak*, studenti ovog smjera pohađaju na petome semestru i

13 Usp. Hasanović, Zuhdija i Jašić, Orhan (2012), Fakultet islamskih nauka sa osvrtom na bioetičku edukaciju, *Vrbhosnensia: časopis za teološka i međureligijska pitanja*, 16 (1), 95–110.

14 *Suvremeni moralni izazovi i etičke teme (biotehnologija, ekološka etika, bioetika); etika i politika, socijalna etika, medijska etika 2019*, Nastavni plan i program I ciklusa studija (2019), Sarajevo: Fakultet islamskih nauka, 67.

15 Usp. *Isto*. str. 67.

16 Riječ je o tekstovima: Karić, Enes (2003), *Kloniranje – filozofska, etička i religijska razmatranja*, *Novi Muallim*, 2 (13) 4–8., Jonas, Hans (2005), *Tehnika, etika i biogenetska umješnost*, u: Dževad, Hodžić ur., *Etika. Etika / uvod u islamsko i zapadno etičko mišljenje*, Sarajevo: Fakultet islamskih nauka, 2005. Hodžić, Dževad (2005), *Islamski religijski osnovi za svjetsku ekološku etiku*, u: Dževad, Hodžić ur., *Etika/uvod u islamsko i zapadno etičko mišljenje*, Sarajevo: Fakultet islamskih nauka, 2005.

17 Usp. *Studijski program za imame, hatibe i muallime 2019*, Nastavni plan i program I ciklusa studija (2019), Sarajevo: Fakultet islamskih nauka, str. 36.

18 Navedeni traktat napisan je na arapskom jeziku, a na srpsko-hrvatski jezik ga je preveo profesor Islamskog teološkog fakulteta Nijaz Šukrić. Šukrić, Nijaz (1987), *Etika milosrđa ili 'Traktat o samilosti i sažaljenju spram živih stvorenja'* od Mustafe sina Muhammeda Pruščaka (?–169/1755–76), *Zbornik Islamskog teološkog fakulteta* (2)

obavezni predmet *Savremene akaidsketeme*. Način izučavanja bioetičkih problema na ovome modulu je implicitno teološki, mada se mogu detektirati i određene etičke, ali i integrativno bioetičke značajke.¹⁹ Pluriperspektivni, tj. integrativni modus najviše je evidentan u ponuđenoj literaturi, jer su, osim strogo teološki²⁰ orijentiranih tekstova, ponuđena i djela filozofske²¹, medicinske²², sociološke²³ i kulturološke naravi.²⁴ Ovim modulom se razrađuju moralni problemi u polju zdravstva s jedne, ali i prirode, odnosno okoliša s druge strane. Zato tijekom refleksije ovih sadržaja zauzima posebno mjesto rasuđivanje pojma života, ali i biljnog i životinjskog svijeta u teološkome diskursu muslimana. Vrijedno je izdvojiti da se studenti kroz ovaj modul upoznaju i s metodologijom iz integrativne bioetike. Time bi, zapravo, studenti teološkoga fakulteta mogli dobiti nešto širi pogled na specifični bioetički problem kao takav.

Na drugom smjeru, tj. za islamsku vjeronauku i religijsku pedagogiju, razmatraju se na četvrtome semestru sadržaji bioetičke naravi iz predmeta *Savremene fikhske teme*. Silabusom ovog predmeta planirana su tri predavanja sadržajno povezana s poljem integrativne bioetike. Tako se tijekom provođenja ovog modula tretiraju lekcije medikoetičkog naziva *Planiranje porodice (Pravo na rođenje i abortus)*, te *Odnos prema bolesti i bolesniku (Prevenција i liječenje bolesti u šerijatskom pravu; Estetska hirurgija; Toksikomanije u savremenom dobu)*.²⁵ Jedna lekcija posvećena je i sadržajima ekoetičke naravi (lekcija *Pitanje ekologije*). Kada je u pitanju ponuđena literatura uglavnom je riječ o tekstovima nastavnika s ove Katedre.²⁶

19 Usp. *Studijski program za imame, batibe i muallime*, str. 54–56.

20 el-Ġazālī, Abū Ġāmid (1994), *Znamenja o Allahovim stvorenjima*, Ljubljana: Ljiljan; Jašar, Selim Sami (1989), Razgovor sa svrskom, u: Cerić, Mustafa ur., *Tešawwuf, islamska mistika*, Zagreb: Zagrebačka džamija 1989.; Beglerović, Samir (2008) Savremeno muslimansko mišljenje pred izazovima ekološke krize, *Novi Muallim*, 9 (35), 70–77.; Beglerović, Samir (2011), Tradicionalni i moderni pristupi fenomenima smrti i umiranja, *Znakovi vremena*, 14 (52-53), 67–82.; Schimmel, Annemarie (2014), Islam i čudesnosti stvorenja: Životinjsko carstvo, *Novi Muallim*, 15 (58), 45–58.; Jašić, Orhan (2015), Biljni svijet u Tradiciji muslimana, *Sarajevske sveske*, (47- 48), 171–178.

21 Krznar, Tomislav (2011), *Znanje i destrukcija, Integrativna bioetika i problemi zaštite okoliša*, Zagreb: Pergamena i Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.; Kaluderović, Željko (2009), Kontroverze oko GM ili transgenih organizama, *Arhe*, 6 (12), 159–172.; Kaluderović, Željko i Jašić, Orhan (2015), Pitagorejska i arapska recepcija ne-ljudskih živih bića, *Nova prisutnost* 13 (1), 25–33.

22 Ilkilić, Ilhan i Ertin, Hakan (2014), Etički aspekti istraživanja ljudskih embrionalnih matičnih ćelija u islamskom svijetu: stavovi i razmišljanja, *Znakovi vremena*, 17 (63), 109–132.; Pelčić, Gordana (2006), *Donacija organa i vjernici*, Rijeka: Medicinski fakultet u Rijeci.

23 Žiga, Jusuf (1998), *Zemljoradnici vremena*, Sarajevo: Bosanski kulturni centar i Bosanska knjiga.

24 Muzur, Amir i Rinčić, Iva (2014), Hospital/hospicij u islamskoj kulturi, *Znakovi vremena* 17 (63), 133–138.

25 Usp. *Studijski program Islamske vjeronauke i religijske pedagogije 2019*, Nastavni plan i program I ciklusa studija, Sarajevo: Fakultet islamskih nauka, 49.

26 Usp. Ljevaković, Enes (2003), Konzumiranje alkohola u svjetlu šerijatskih propisa, *Glasnik* (7-8), 642–654.; Ljevaković, Enes (2003), Zloupotreba droga u svjetlu šerijatsko pravnih propisa, *Glasnik* (1-2), 49–58.; Begović, Nedim (2007), Ka islamskome ekološkom pravu, *Zbornik radova FIN-a* (12), 161-179. Pored nabrojanih tekstova,

Nakon uvida u bioetičke sadržaje na prvome ciklusu studija u nastavku teksta bismo se osvrnuli i na bioetičku edukaciju na drugom i trećem ciklus. Na diplomskom studiju nastava se izvodi na četiri programa. Prvi je, zapravo, redoviti *Master u islamskim studijama* koji traje dva semestra. Ovaj studij mogu upisati svršenci četverogodišnjeg studija *Teologija* ili *Islamska vjeronauka i religijski odgoj*. Drugi diplomski program je *Master studij za imame* i traje četiri semestra, te je na određeni način nastavak studija za kandidate koji su prethodno okončali trogodišnji imamski studij. Kao što je spomenuto, kada smo prezentirali bioetičke sadržaje na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Sarajevu, napomenuli smo da se već nekoliko godina izvodi i zajednički *Međureligijski studij i izgradnja mira*. Četvrti diplomski program na FIN-u je *Master's in Islamic Studies 'Islam in Europe'*, a nastava je na engleskom jeziku.

S bioetičkim problemima studenti se u okviru redovitog programa *Master u islamskim studijama* susreću na predmetima *Islam i savremeni svijet* i *Savremeni problemi religijskog odgoja*.

Tijekom devetog tjedna, tj. u zimskome (IX.) semestru razmatra se problem moderne znanosti kroz lekciju *Totalitarni karakter moderne znanosti i epohalno značenje bioetike*. Kroz ovaj temat razmatra se veza između moderne znanosti i vojne industrije, potom relacija prema biotehnologiji, kao i problem eugenike.²⁷ Tijekom razmatranja ovih sadržaja uglavnom je zastupljen pluriperspektivni i integrativni pristup, budući da su pored teoloških inkorporirani i filozofski svjetonazori. O pluriperspektivnosti i integrativnosti zbori podatak da su od tri izvora zapravo dva filozofske²⁸, a samo jedan teološke naravi.²⁹

Savremeni problemi religijskog odgoja predmet je koji se izučava na desetom semestru navedenog diplomskog studija, te se ubraja u skupinu izbornih predmeta. Vrijedno je izdvojiti i podatak da se približno četvrtina nastavnih jedinica u ovome modulu dotiče bioetičkih problema. Tijekom triju tjedana na školskim satima se izučavaju bioetički problemi koji se odnose na teškoće ovisnosti, spolnosti, pobačaja i zdravlja općenito.³⁰ Kao literarni izvor predviđen na ovome modulu spominje se i jedno djelo nastavnika *Etike* na FIN-u³¹ Dževada Hodžića, u kojemu su primarno razmatrani

za potrebe ovog predmeta koristi se hrestomatija Ljevaković, Enes (ur.), *Savremene fikske teme*, Sarajevo, Fakultet islamskih nauka, 2006., a o njoj će biti malo više riječi u redcima koji slijede.

27 Usp. *Master u islamskim studijama* 2019, Nastavni plan i program II ciklusa studija, Sarajevo: Fakultet islamskih nauka, 10.

28 Jonas, Hans (1990), *Princip odgovornosti*, Sarajevo: Veselin Masleša; Hodžić, Dževad (2008), *Odgovornost u znastvenotehnoškom dobu*, Sarajevo: Tugra, 2008.

29 Usp. Hodžić, Dževad (2012), *Religija i znanost u bioetičkom ključu*, Zenica: Vrijeme, Zenica.

30 Riječ je o sljedećim temama: »Problemi različitih oblika ovisnosti i religijski odgoj (alkohol, droge, tehnološka ovisnost...)»; »Seksualni identitet i religijski odgoj (različite forme ili oblici ljudske seksualnosti, abortus...)»; »Religijski odgoj i zdravlje (odnos prema životu, sebi...)« (Usp. *Master u islamskim studijama*, 52).

31 Usp. Hodžić, Dž. (2012).

ekoetički sadržaji s motrišta muslimanske teologije. S druge strane za navedene tri lekcije iz domene medikoetičkih problema dat je prijevod jedne populističke knjige, te strogo dominira religijski, dok je svjetovni aspekt ove tematike u drugom planu.³²

Modul *Savremene fikhske studije* obavezan je na prvom semestru *Master u islamskim studijama*, a i izborni je na trećem semestru *Mastera studija za imame*.³³ Prilikom razmatranja sadržaja ovoga modula primjećuje se da se izučavaju i temati iz integrativne bioetike i to u devetom i desetom tjednu, te se tom prilikom reflektiraju „medicinska pitanja iz šerijatskopravne perspektive“, a studenti „diskutiraju o šerijatsko pravnim i etičkim aspektima savremenih medicinskih postupaka, kao što su vještačka oplodnja, kontracepcija, transplantacija i dr.“.³⁴ Bez obzira što je u silabusu naveden pojam etika, u zadanoj literaturi nije ponuđen niti jedan izvor iz filozofije morala, tj. dominiraju publikacije iz muslimanskog religijskoga prava (*fiqha*). Dakle, što se tiče literature koja je ponuđena, riječ je prvenstveno o prijevodima dviju knjiga s engleskog jezika.³⁵ Osim ponuđenih dviju knjiga, studentima stoji na raspolaganju i hrestomatija tekstova raznih autora naslovljena *Savremene fikhske teme*.³⁶

Na diplomskom studiju *Međureligijski studij i izgradnja mira* školske 2019./2020. sukladno Nastavnom planu i programu nije primjetno da se izvode temati iz bioetike. Također, kada je riječ o diplomskom studiju na engleskome jeziku, nismo mogli doći do silabusâ, budući da je jedino moguće pronaći vodič ovoga studija na osnovi kojega nije moguće točno uočiti izučavaju li se bioetički sadržaji, te se može jedino nagađati da se u okviru predmeta *Etchics*, možda razrađuju neke bioetičke teme. Na posljednja dva diplomatska studija u prethodnoj godini nisu izvođeni sadržaji eksplicitnog bioetičkog sadržaja.³⁷

Osim na prva dva ciklusa, nastava se izvodi i na doktorskome studiju, zbog čega ćemo se u nastavku rada osvrnuti i na bioetičku edukaciju na trećem ciklusu studija. Evidentno je da se djelomično obrađuju u nastavnome procesu i bioetički sadržaji kroz dva modula, tj. na *Savremenim sunnetskim temama* i *Fikhu muslimanskih manjina*.

32 Usp. Ayad, Amira (2012) *Zdravlje tijela i duše - vaš vodič ka cjelovitom zdravlju kroz islamska učenja*, Bužim: Illum. d. o. o.

33 Usp. *Master za imame 2018*, Nastavni plan i program, Sarajevo: Fakultet islamskih nauka, 62–63. Inače, ovo je jedini ponuđeni predmet s bioetičkim sadržajima na imamskome diplomskom studiju.

34 Isto, 62.,

35 Ibrahim, Ebu Fadl Muhsin (2001), *Biomedicina – islamski pogledi*, Sarajevo: Libris.; Ibrahim, Ebu Fadl Muhsin (2005), *Transplantacija organa, eutanazija, kloniranje i pokusi na životinjama: islamski stav*, Sarajevo: U. G. „Mladi muslimani“.

36 Izdavač ovog djela je Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, a iz tiska je izašlo 2006., godine. Spomenute Ebu Fadlove knjige jednim dijelom su uvrštene u Ljevakovićevu hrestomatiju, te je još dodan tekst dr. Enesa Ljevakovića „Šerijatsko pravne posljedice medicinske dijagnoze o smrti mozga“ i stariji članak Huseina Dože „Kontrola i planiranje rađanja u svjetlu učenja islama“.

37 Master in Islamic studies, <https://fin.unsa.ba/wp-content/uploads/2019/04/Introductory-Text-1.pdf> (pristup: 20. lipnja 2020.)

Prvi modul je obvezan za sve studente doktorskog studija i izvodi se na prvom semestru doktorskih studija, dok je *Fikh muslimanskih manjina* izborni predmet na drugoj godini ovog studija, a najčešće ga pohađaju studenti koji namjeravaju pisati disertaciju iz šerijatskog prava (*fikh*).

Na modulu *Savremene sunnetske teme* kroz dvije lekcije razrađuju se ekoetički temati fitoetičke i zooetičke naravi. Kada je riječ o prvoj vrsti prethodno spomenutih bioetičkih problema, oni se razrađuju u lekciji *Odnos prema biljnom svijetu i prirodnoj okolini*, a zooetički u tjednu koji slijedi u lekciji *Briga o životinjama*.³⁸ Vrijedno je izdvojiti da je kroz ovaj predmet prilikom refleksije ekoetičkog sadržaja načinjena veoma jasna raspodjela prilikom izlaganja prvo na *fito*, a zatim u sljedećem tjednu na zooetičke sadržaje. S druge strane, kada je u pitanju ponuđena literatura, očito je riječ samo o internetskim izvorima. Pored toga, prioritet je ukazan *hutbama* (propovijedima)³⁹ na stranim jezicima, kao i novinskim člancima iz ove tematike. Moguć razlog ovakvog odabira izvora je nepostojanje adekvatne bioetičke literature pisane iz perspektive muslimanske teologije.

Na drugom predmetu, tj. *Fikh muslimanskih manjina*, sadržaji iz integrativne bioetike izvode se u četrnaestom nastavnom tjednu i riječ je o jedinici iz silabusa pod nazivom *Bioetička pitanja u fikhu muslimanskih manjina*. Na osnovi ponuđene literature u silabusima nije moguće iznijeti jasan zaključak koja je vrsta bioetičkih problema analizirana na ovome predmetu.⁴⁰

Bioetička edukacija na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Sarajevu

Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu (dalje KBF) jedna je od najstarijih visokoškolskih obrazovnih institucija u Bosni i Hercegovini. Obrazovni proces na ovome fakultetu trenutno se provodi u okviru temeljnog integriranog filozofsko-teološkog studija koji traje pet godina. Studenti prvih dviju godine studija primarno izučavaju module iz filozofskih disciplina, dok su nastavni kolegiji u višim godinama uglavnom posvećeni teološkim sadržajima. Na KBF-u nastavu pohađaju bogoslovi koji su zapravo svećenički kandidati, kao i izvanjski studenti, tj. laici, koji nakon okončanja studija najčešće rade kao službenici unutar rimokatoličke crkve ili kao vjeroučitelji.

38 Usp. *Doktorski studij iz islamskih nauka 2015*, Nastavni plan i program, Sarajevo: Fakultet islamskih nauka, 22.

39 Kao, primjerice: Hussain, Irshad (2004), *Man and Ecology: An Islamic Perspective*, u: Khutbah Bank, <https://khutbahbank.org.uk/v2/2012/01/21/man-and-ecology-an-islamic-perspective/> (pristup: 20. travnja 2020.)

40 *Doktorski studij iz islamskih nauka 2015*, 74–75.

Pored temeljnog integriranog teološko-filozofskog studija, u suradnji s Fakultetom islamskih nauka u Sarajevu i Pravoslavnim bogoslovskim fakultetom iz Foče⁴¹, organiziran je zajednički diplomski studij pod nazivnom *Međureligijski studij i izgradnja mira*, a provodi se već treću generaciju za redom. Na ovom studijskome diplomskom programu tijekom tekuće školske godine nisu intenzivnije razmatrane bioetičke teme, zbog čega u tekstu nismo posebnu pažnju posvetili ovome međufakultetskome studiju.⁴²

Shodno uvidu u *Nastavni plan i program* Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Sarajevu, primjetno je da se sadržaji iz bioetike izučavaju kroz tri modula na dodiplomskom studiju i to: *Bioetika*, *Izabrana pitanja iz bioetike* i *Teološka socijalna etika*.⁴³

Obvezni predmet na četvrtom semestru dodiplomskog studija je *Bioetika*. Uvidom u silabus evidentno je riječ o strogo konfesionalnom – teološkome pristupu u razmatranju bioetičkih sadržaja, što je i razumljivo s obzirom na instituciju na kojoj se izvodi. Na osnovi literature⁴⁴, kao i nastavnih jedinica, očito je riječ o kršćanskoj (rimokatoličkoj) teološkoj razradbi primarno medikoetičkih „bioetičkih“ problema, dok se ekoetički sadržaji samo marginalno spominju.⁴⁵ Filozofski, točnije etički pristup, shodno silabusu, zanemaren je.⁴⁶ Zanimljivo je uočiti da se u silabusu ovog

41 Ovom prilikom nismo razmatrali bioetičke sadržaje koji se izučavaju na teološkom fakultetu u Foči, budući da se ova visokoobrazovna ustanova, koju je osnovala Srpska pravoslavna crkva, nalazi u sastavu Univerziteta u Istočnom Sarajevu.

42 Usp. *Međureligijski studij i izgradnja mira 2019*, Nastavni plan i program, Sarajevo i Foča: Fakultet islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu, Katolički bogoslovni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Pravoslavni bogoslovski fakultet sv. Vasilije Ostroški u Foči Univerziteta u Istočnom Sarajevu.

43 Usp. *Integrirani filozofsko-teološki studij 2016*, Nastavni plan i program, Sarajevo: Katolički bogoslovni fakultet Univerzitet u Sarajevu, 170–173; 346–347; 207–208.

44 Po pitanju literature, koja se navodi u silabusu, koristi se prvi rimokatolički udžbenik bioetike u Bosni i Hercegovini auktora Velimira Valjana pod nazivom *Bioetika* (Svjetlo riječi, Sarajevo – Zagreb, 2004). Osim Valjanove knjige u silabusu je, kao primarna literatura, navedena i skripta Zorice Maros naslovljena *Skripta iz Bioetike* (radni materijal isključivo za internu uporabu studenata). Do ove skripta, nažalost, nismo uspjeli doći. Kao dopunska literatura predloženi su prijevodi vrlo ozbiljnih djela iz rimokatoličke teologije auktora talijanskog teologa Aramini, Michele (2009). *Uvod u Bioetiku*, Zagreb: KS., zatim knjižica koja je više populističke naravi, poznatog profesora Gregoriana Univerziteta Ramóna Lucasa Lucasa (2007). *Bioetika za svakoga*, Split: Verbum. Osim navedenih djela rimokatoličkih teologa, također, predložena je i knjižica koja je nastala kao „međureligijski bioetički projekt“ u vidu susreta, tj. tribine na Katoličkom bogoslovnom fakultetu. Na tim međureligijskim susretima izlagani su referati na sličnu temu iz kršćanske (rimokatoličke i pravoslavne) i muslimanske perspektive. Predavanja su kasnije skupljena u knjižicu koju su uredili Tomašević, Darko i Maros, Zorica, naslovljenu *Teološke tribine 2014. na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Sarajevu*, (Sarajevo: KBF, Sarajevo, 2014.).

45 Na primjer lekcija *Ekologija i odgovorno ponašanje prema okolišu*. (Usp. *Integrirani filozofsko-teološki studij 2016*, 171.)

46 Kroz sadržaje ovoga kolegija razmatraju se sljedeće teme: »Genetički inženjering: osnovna terminologija, počeci genetike, najčešći pojmovi korišteni u genetičkom inženjeringu - Tijek i ciljevi genetičkog inženjeringa - medicinske prednosti i etički problemi istraživanja i manipulacije nad matičnim, staminalnim stanicama - „Terapeutsko“ i reproduktivno kloniranje ljudskih osoba ili pojedinačnih organa i antropološko – etička presudba o moralnosti tog čina - Genetički inženjering i poštovanje dostojanstva ljudskog embrija - Začeće u svjetlu genetike i biologije: epigeneza embrija - Ljudsko obilježje embrija - Moralna (ne)dopuštenost prenatalne dijagnostike: kvaliteta ili svetost ljudskog života - Etički – moralni kriteriji eksperimentiranja nad ljudskim osobama - Etičko

predmeta veoma često koristi pojam „etički“, ali je prvenstveno riječ o priličnoj nepreciznoj upotrebi ovog filozofskog termina, koji nije popraćen filozofskom literaturom, čak se stječe dojam da se poistovjećuje s pojmom morala. S druge strane, izrazito dominira teološko-moralni pristup, što je, kao što smo i prethodno istaknuli, i razumljivo, s obzirom na narav studija. Naprosto, modul je oslovljen s *Bioetika*, a budući da je bioetika zapravo grana *etike* ili *filozofije morala*, sukladno tome bilo bi adekvatnije koristiti drukčiji naziv ovog teološkog modula.

Sljedeći modul u integriranome dodiplomskome studiju Katoličkog bogoslovnog fakulteta jest *Izabrana pitanja iz bioetike*. Analogno silabusu klasificiran je u skupinu seminara. Bioetički sadržaji koji se proučavaju na ovome kolegiju su jasno i sustavno predstavljeni silabusom, a navedene nastavne jedinice⁴⁷ školski, pregledno i adekvatno popraćene nastavnim štivom⁴⁸ koje precizno prati nastavne jedinice. Za razliku od drugih modula, satnica je nešto kraća, zbog toga što je *Nastavnim planom i programom* planirano petnaest školskih sati, te je, kao i na prethodnome modulu, riječ o teološkome rimokatoličkome pristupu bioetičkim sadržajima.

Sljedeći modul, u kome je moguće detektirati određene bioetičke sadržaje jest *Teološka socijalna etika*, a nastava iz ovog obveznog predmeta izvodi se u zimskome (petome semestru). Vrijedno je izdvojiti i podatak da se upravo u sadržaju ovoga modula s dva školska sata promišljaju ekoetička pitanja i to u nastavnoj jedinici *Etika i ekologija*.⁴⁹ Osnovni izvori koji se koriste za pripremanje ispita su crkveni dokumenti.⁵⁰

– moralni kriteriji presađivanja organa - Pitanje i problematika pobačaja: definicija, razlozi, pobačajne tehnike, posljedice, razumska neodrživost argumenata koji ga opravdavaju; problematika „terapeuskog“ pobačaja; konkretizirani slučajevi - Eutanazija i dostojanstvo ljudske patnje i umiranja: razlikovanje između djela i propusta (aktivne ili „pasivne“ eutanazije); redovita i izvanredna sredstva za njegu bolesnika; odricanje od terapeutske upornosti; mentalitet „kulture smrti“; konkretizirani slučajevi - Ekologija i odgovorno ponašanje prema okolišu« (Usp. isto, 170.)

47 Na ovome modulu se nakon uvodnih predavanja od tri sata, nadalje po jedan školski sat, uče sljedeće nastavne jedinice: »Kršćanski brak, Status ljudskog embrija, Kloniranje, Pobačaj, Droga, Alkoholizam Aids-sida, Ekologija, Eutanazija, Djelatnici u zdravstvu i bioetika te na kraju predmeta slijede Završna predavanja i sinteza« (Usp. isto, 346.)

48 Peraica, Margarita i Znidarčić, Željka ur., *Ljubav i brak*, Zagreb, Centar za bioetiku FFDDI, 2002.; Volarić-Mršić Ana ur., *Status ljudskog embrija*, Zagreb, Centar za bioetiku FFDDI, 2001.; Švajger, Anton (2004), *Spisi medicinske etike*, Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove.; Matulić, Tonči (1997), *Pobačaj: drama savjesti*, Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove. Požaić, Valentin ur., *Droga: od beznađa do nade*, Zagreb, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, 1999.; Hudolin, Vladimir (1991), *Alkohološki priručnik*, Zagreb, Medicinska naklada. Požaić, Valentin ur., *Aids. Činjenice – zavaravanja – nade*, Zagreb, FFDDI, Zagreb 1992. Požaić, Valentin ur., *Ekologija. Znanstvenoetičko-teološki upiti i obzori*, Zagreb, Centar za bioetiku, FFDDI, 2004.; Požaić, Valentin ur., *Pred licem smrti*, Zagreb, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, 1990. Požaić, Valentin (1998), *Čuvari života. Radosti i tjeskobe djelatnika u zdravstvu*, Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove.« (Usp. *Integrirani filozofsko-teološki studij* 2016, 347.)

49 Usp. *Integrirani filozofsko-teološki studij* 2016, 207–208.

50 Papinsko vijeće „Iustitia et Pax“, *Kompendij socijalnog nauka Crkve*, Zagreb, 2005.

Na osnovi u silabusima navedene literature spomenuta tri predmeta signifikantno je da nastavnici KBF-a za potrebe nastave nisu intenzivno pisali o bioetičkim temama, osim u obliku jedne skripta i uredničke knjige.

Zaključci

Prilikom razmatranja samih silabusa, kao i literature koja se koristi u nastavi bioetike, na Fakultetu islamskih nauka primjećuje se određena disperzivnost. Naime, kao što je u radu navedeno, na ovoj visokoobrazovnoj ustanovi obrazovni proces iz polja (integrativne) bioetike ne realizira se u vidu jednog predmeta. Također, pristup bioetičkim problemima nije sistematičan, ali je s druge strane pluriperspektivan, pa i u određenom smislu integrativan. Razlozi tome su različiti, a kada je u pitanju filozofska refleksija ovih problema kroz predmet *Etika* očito je da je tu *movens* za razrađivanje ovih temata sam nastavnik koji je bio predsjednik Bioetičkog društva Bosne i Hercegovine, te je napisao knjigu i nekoliko radova, a kao akademski mentor vodio je i jednog kandidata u ovome području. Stoga je, prvenstveno zbog vlastitog znanstvenog interesiranja predmetnog profesora, kao i njegove uključenosti u bioetičke projekte s nastavnicima sa Sveučilišta u Zagrebu, na predmetu *Etika* projiciran razvoj filozofijskog stremljenja prilikom izučavanja i prezentiranja bioetičkih problema. S druge strane, na istom fakultetu, kroz predmet *Savremene akademske teme*, promišljaju se vrlo snažno bioetički fenomeni, i to primarno iz muslimanske teološke vizure. Bez obzira na to što je riječ o modulu iz muslimanske dogmatike, itekako je očigledna dijaloška orijentiranost prema drugim (ne-teološkim) pristupima, poput filozofskog (etičkog), sociološkog, zdravstvenog, naučnog i kulturološkog. Uzrok tome je zasigurno intrinzične prirode, budući da se ovaj modul izvodi petnaestak godina, te je prilikom samog fundiranja od strane prvog nastavnika na njemu interdisciplinarno postavljen s nakanom da se zajedno sa studentima teološki propituje sam bioetički *noumenon*. Na početku je predavač ovog modula bio Adnan Silajdžić, koji je u tome periodu bio i član Etičkog komiteta Kliničkog centra Univerziteta u Sarajevu, gdje se susretao s bioetičkim problemima prilikom redovitih susreta. Osim toga, bio je i mentor na jednom magistarskom radu u komu je parcijalno teologijski razrađivana upravo bioetička tematika.

Kada se govori o dva prethodno spomenuta predmeta primjećuje se, bez obzira na diferentno epistemološko polazište, da se u oba modula pristupa izučavanju odnosno razumijevanju bioetičkog fenomena radi njega samoga. S druge strane, na istom se fakultetu predaje i religiozno pravni (*fiqhski*) modus recipiranja bioetičkih problema, koji je, najvjerojatnije, proistekao iz strogo praktičnih, a ne i praktičkih, razloga, budući da nastavnici na ovim predmetima tretiraju bioetička pitanja tako da pružaju

odgovore religioznim osobama, kao i studentima teoloških studija, na postavljena pitanja, tj. dileme *hic et nunc*. Stoga je u ovome slučaju razlog, usudili bismo se reći, primarno *ekstrinzične naravi*, što je umnogome vidljivo i u domeni produktivnosti nastavnika u ovome znanstvenome polju. Osim toga, ovaj stadij proučavanja bioetičke edukacije, shodno pojmovnoj klasifikaciji koju je načinila Nada Gosić, može se okarakterizirati stadijem evokacije, tj. prvotne asocijacije i osnovne recepcije bioetičkih informacija. Pored izučavanja bioetičkih tema kroz znanstveno polje etike, muslimanske dogmatike i religioznog prava (*fiqh*), na Fakultetu islamskih nauka izučavaju se u skorije vrijeme bioetičke teme i u znanstvenom polju religijske pedagogije. Razlog ovome pristupu moguće je pronaći s jedne strane u činjenici što je naprosto riječ o suvremenom trendu koji je primarno medijski i društveno popraćen različitim debatama, te su posljedično tome bioetičke teme inkorporirane i u pedagoške sadržaje. Kako smo mogli prethodno vidjeti, u silabusima se navodi dominantno literatura populističke naravi, dočim su i same lekcije vezane za bioetičke probleme nejasno predstavljene.

Jedan od ključnih nedostataka na Fakultetu islamskih nauka jest što se u nastavi ne koristi niti jedan sistematično napisan udžbenik na južnoslavenskim jezičnim varijacijama, a koji svakako postoje. Riječju, proučavanje bioetike je u velikoj mjeri zastupljeno, no nije dovoljno sistematizirano niti konceptualizirano, budući da se samo parcijalno kroz nabrojene predmete izučavaju bioetičke teme. To onemogućava razvoj pravovaljanog filozofskog i teološkog diskursa u tretiranju bioetičkih problema, a samim time i pružanje sistematiziranog znanja iz integrativne bioetike studentima.

S druge strane, na KBF-u je primjetan, uvjetno kazano, strogo dogmatski pristup prilikom tretiranja bioetičkih sadržaja. Na ovome fakultetu se bioetički problemi tretiraju u osnovnom edukacijskom procesu, zbog toga što je riječ o gorućim problemima suvremenog društva. Zbog toga je bilo znatno jednostavnije inkorporirati već postojeće crkvene smjerodavnice u vezi s bioetičkim problemima, te ih kao takve prezentirati studentima, negoli se dijaloški otvoriti prema multidisciplinarnome i integrativnome pristupu, kakav je zapravo nuždan. Štoviše, u ovakvome pristupu, koji se detektira u silabusima, vrlo rijetko se primjećuje mogućnost dijaloziranja između različitih bioetičkih pristupa. Jednostavno, dominira jednosmjernan, a katkad i u dobroj mjeri reduciran pristup u razmatranju bioetičkih sadržaja. Ta vrsta edukacija studenata u polju bioetike može, kasnije, imati dosta negativan utjecaj na njihov budući rad, zato što studenti, kada se zaposle u svojoj religijskoj zajednici kao religijski službenici ili vjeroučitelji, nisu u mogućnosti sagledati bioetičke teme iz različitih gledišta, zbog čega mogu strogo dogmatski pristupati određenom bioetičkom problemu.

Na kraju je vrijedno izdvojiti i podatak da je, za razliku od Katoličkog bogoslovnog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, na Franjevačkoj teologiji, također u gradu Sarajevu, znatno intenzivniji pristup istraživanju i izučavanju bioetičkih sadržaja, no, imajući u vidu da ovaj teološki fakultet nije sastavnica Univerziteta u Sarajevu, nismo reflektirali bioetičke sadržaje koji se na njemu izučavaju.⁵¹

Literatura

- Aramini, Michele (2009), *Uvod u Bioetiku*, Zagreb: KS.
- Ayad, Amira (2012), *Zdravlje tijela i duše - vaš vodič ka cjelovitom zdravlju kroz islamska učenja*, Bužim: Illum. d. o. o.
- Beglerović, Samir (2008), Savremeno muslimansko mišljenje pred izazovima ekološke krize, *Novi Muallim*, 9 (35).
- Beglerović, Samir (2011), Tradicionalni i moderni pristupi fenomenima smrti i umiranja, *Znakovi vremena*, 14 (52–53).
- Begović, Nedim (2007), Ka islamskome ekološkom pravu, *Zbornik radova FIN-a* (12).
- Carlson, Rachel (1962), *Silent Spring*, Houghton Mifflin.
- Čović, Ante (2004), *Etika i bioetika*, Zagreb: Pergamena.
- Doktorski studij iz islamskih nauka 2015*, Nastavni plan i program, Sarajevo: Fakultet islamskih nauka.
- el-Ġazālī, Abū Hāmid (1994), *Znamenja o Allahovim stvorenjima*, Ljubljana: Ljiljan.
- Gosić, Nada (2011), *Bioetičke perspektive*, Zagreb: Pergamena.
- Hasanović, Zuhdija i Jašić, Orhan (2012), Fakultet islamskih nauka sa osvrtom na bioetičku edukaciju, *Vrbbosnensia: časopis za teološka i međureligijska pitanja*, 16 (1), 95–110.
- Hodžić, Dževad (2005), Islamski religijski osnovi za svjetsku ekološku etiku, u Dževad, Hodžić ur., *Etika / uvod u islamsko i zapadno etičko mišljenje*, Sarajevo, Fakultet islamskih nauka, 2005.
- Hodžić, Dževad (2008), *Odgovornost u znanstvenotehnološkom dobu*, Sarajevo: Tugra.
- Hodžić, Dževad (2012), *Religija i znanost u bioetičkom ključu*, Zenica: Vrijeme.
- Hussain, Irshad (2004), Man and Ecology: An Islamic Perspective u: Khutbah Bank, <https://khutbahbank.org.uk/v2/2012/01/21/man-and-ecology-an-islamic-perspective/> (pristup: 20. travnja 2020.)
- Ibrahim, Ebu Fadl Muhsin (2001), *Biomedicina – islamski pogledi*, Sarajevo: Libris.
- Ibrahim, Ebu Fadl Muhsin (2005), *Transplantacija organa, eutanazija, kloniranje i pokusi na životinjama: islamski stav*, Sarajevo: U. G. „Mladi muslimani“.
- Ilkilic, Ilhan i Ertin, Hakan (2014), Etički aspekti istraživanja ljudskih embrionalnih matičnih ćelija u islamskom svijetu: stavovi i razmišljanja, *Znakovi vremena*, 17 (63).
- Integrirani filozofsko-teološki studij 2016*, Nastavni plan i program, Sarajevo: Katolički bogoslovni fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- Jašar, Selim Sami (1989), Razgovor sa svrakom, u: Cerić, Mustafa ur., *Tesawwuf, islamska mistika*, Zagreb: Zagrebačka džamija.
- Jašić, Orhan (2015), Biljni svijet u Tradiciji muslimana, *Sarajevske sveske*, 47– 48.
- Jonas, Hans (1990), *Princip odgovornosti*, Sarajevo: Veselin Masleša.

⁵¹ Usp. <https://franjevackateologija.ba/profesori-katedre/>

- Jonas, Hans (2005), Tehnika, etika i biogenetska umješnost, u: Dževad, Hodžić ur., *Etika. Etika / uvod u islamsko i zapadno etičko mišljenje*, Sarajevo: Fakultet islamskih nauka.
- Jurić, Hrvoje (2010), *Etika odgovornosti Hansa Jonasa*, Zagreb: Pergamena.
- Kaluđerović, Željko (2009), Kontroverze oko GM ili transgenih organizama, *Arhe*, 6 (12).
- Kaluđerović, Željko i Jašić, Orhan (2015), Pitagorejska i arapska recepcija ne-ljudskih živih bića, *Nova prisutnost* 13 (1).
- Karić, Enes (2003), Kloniranje – filozofska, etička i religijska razmatranja, *Novi Muallim*, 2 (13).
- Krznar, Tomislav (2011), *Znanje i destrukcija, Integrativna bioetika i problemi zaštite okoliša*, Zagreb: Pergamena i Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Ljevaković Enes (ur.), *Savremene fikske teme*, Sarajevo: Fakultet islamskih nauka.
- Ljevaković, Enes (2003), Konzumiranje alkohola u svjetlu šerijatskih propisa, *Glasnik* (7-8).
- Ljevaković, Enes (2003), Zloupotreba droga u svjetlu šerijatsko pravnih propisa, *Glasnik* (1-2).
- Master in Islamic studies, <https://fin.unsa.ba/wp-content/uploads/2019/04/Introductory-Text-1.pdf>, (pristup: 20 lipnja 2020.)
- Master u islamskim studijama* 2019, Nastavni plan i program II ciklusa studija, Sarajevo: Fakultet islamskih nauka.
- Master za imame* 2018, Nastavni plan i program, Sarajevo: Fakultet islamskih nauka.
- Matulić, Tonči (1997), *Pobačaj: drama savjesti*, Zagreb: Filozofsko — teološki institut Družbe Isusove.
- Matulić, Tonči (2001), *Bioetika*, Zagreb: Glas koncila.
- Međureligijski studij i izgradnja mira* 2019, Nastavni plan i program, Sarajevo i Foča: Fakultet islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu, Katolički bogoslovni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Pravoslavni bogoslovski fakultet sv. Vasilije Ostroški u Foči Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
- Muzur, Amir i Rinčić, Iva (2014), Hospital/hospicij u islamskoj kulturi, *Znakovi vremena*, 17 (63).
- Muzur, Amir i Rinčić, Iva (2015), *Van Rensselaer Potter i njegovo mjesto u povijesti bioetike*, Zagreb: Pergamena.
- Papinsko vijeće “Iustitia et Pax” (2005), *Kompendij socijalnog nauka Crkve*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Pelčić, Gordana (2006), *Donacija organa i vjernici*, Rijeka: Medicinski fakultet u Rijeci.
- Peraica, Margarita i Znidarčić, Željka ur., (2002), *Ljubav i brak*, Zagreb: Centar za bioetiku FFDI.
- Potter, Van Ransselaer (2007), *Bioetika – most prema budućnosti*, Rijeka: Medicinski fakultet u Rijeci / Katedra društvene znanosti / Hrvatsko društvo za kliničku bioetiku / Hrvatsko bioetičko društvo, Međunarodno udruženje za kliničku bioetiku.
- Pozaić, Valentin (1998), *Čuvari života. Radosti i tjeskobe djelatnika u zdravstvu*, Zagreb: Filozofsko — teološki institut Družbe Isusove.
- Pozaić, Valentin ur., (1992), *Aids. Činjenice – zavaravanja – nade*, Zagreb, FFDI: Zagreb.
- Pozaić, Valentin ur., (1999), *Droga: od beznada do nade*, Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove.
- Hudolin, Vladimir (1991), *Alkohološki priručnik*, Zagreb: Medicinska naklada.
- Pozaić, Valentin ur., (2004), *Ekologija. Znanstvenoetičko-teološki upiti i obzori*, Zagreb: Centar za bioetiku, FFDI.
- Pozaić, Valentin ur., (1990), *Pred licem smrti*, Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove.
- Ramóna Lucas Lucasa (2007), *Bioetika za svakoga*, Split: Verbum.
- Reich, Warren T. (1995), Introduction u: Warren, T. Reich (ur.), *Encyclopedia of Bioethics*, Vol. 1., New York.
- Rinčić, Iva i Muzur, Amir (2012), *Fritz Jabr i rađanje europske bioetike*, Zagreb: Pergamena.
- Schimmel, Annemarie (2014), Islam i čudesnosti stvorenja: Životinjsko carstvo, *Novi Muallim*, 15 (58).
- Skleđar, Nikola (2007), *Filozofija i život*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.

- Studijski program Islamske vjeronauke i religijske pedagogije 2019*, Nastavni plan i program I ciklusa studija, Sarajevo: Fakultet islamskih nauka, 49.
- Studijski program za imame, hatibe i muallime 2019*, Nastavni plan i program I ciklusa studija, Sarajevo: Fakultet islamskih nauka.
- Šegota, Ivan (1998), Etički komiteti i bioetika (pogovor), u: Robert P. Craig, i Carl L. Middleton, Laurance J. O'Connel, *Etički komiteti – praktični pristup*, Zagre, Pergamena, Zagreb, 1998.
- Šegota, Ivan (2001), Bioetika i zahtjevi za beskrvno liječenje u: Ivan Šegota (ur.), *Bioetika i pitanje odbijanja transfuzije krvi*, Rijeka, Medicinski fakultet u Rijeci i Hrvatsko bioetičko društvo.
- Šukrić, Nijaz (1987), Etika milosrđa ili 'Traktat o samilosti i sažaljenju spram živih stvorenja' od Mustafe sina Muhammeda Pruščaka (?–169/1755–76), *Zbornik Islamskog teološkog fakulteta* (2).
- Švajger, Anton (2004), *Spisi medicinske etike*, Zagreb: Filozofsko — teološki institut Družbe Isusove.
- Volarić-Mršić Ana ur., (2001), *Status ljudskog embrija*, Zagreb: Centar za bioetiku FFDI.
- Žiga, Jusuf (1998), *Zemljoradnici vremena*, Sarajevo: Bosanski kulturni centar i Bosanska knjiga.

Bioethical Education at Theological Faculties of the University of Sarajevo

SUMMARY

Within the University of Sarajevo, there are two theological faculties, the Faculty of Islamic Studies and the Faculty of Catholic Theology. For a long time, neither one of these institutions was a constituent of the University since they only existed under the umbrella of religious institutions. Nevertheless, students at these faculties study both theological and secular modules. It is noticeable, directly or indirectly, that the study of bioethics represents one of the most necessary contemporary segments in the educational process, especially in theological schools. Therefore, the text explains different study programmes offered by the Faculty of Islamic Studies in Sarajevo at all three study levels, i.e. undergraduate, master's, and doctoral level. Furthermore, the text also offers information on the available study programmes at the Faculty of Catholic Theology, namely the integrated study of theology and the master's program *Interreligious Studies and PeaceBuilding* which is implemented in cooperation with the Faculty of Islamic Studies and the Orthodox Theological Faculty *Sv. Vasilije Ostroški of Foča* (the latter is a constituent of the University of East Sarajevo and for that reason has not been taken into consideration in this article). It is important to note that authors approached the bioethical issues strictly from the secular point of view, more precisely from the field of practical philosophy, that is, its branch of ethics. Precisely for this reason, and in order to adequately discuss bioethical topics which are secular in nature and not religious, the authors used an interdisciplinary and multidimensional approach. However, in accordance with the title of the article, the paper especially focuses on the modules within which bioethical topics are studied. Accordingly, the analysis of bioethical problems was made primarily from the philosophical (ethical) point of view, and it was based on the syllabi, course textbooks, and additional literature. On this occasion, the bioethical publications of teachers in these two institutions were also reflected on. Regardless of their different religious approaches to bioethical problems, the conclusions of the paper point to the points of their common "bioethical" interest as well as the disagreements.

Keywords: bioethical education, philosophy, theology.